

1. Γενική άποψη της Κλεισούρας από τα δυτικά, με τη βραχοσκεπή 1 στα αριστερά.

ΟΙ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΕΣ ΘΕΣΕΙΣ ΣΤΟ ΦΑΡΑΓΓΙ ΤΗΣ ΚΛΕΙΣΟΥΡΑΣ

Μαργαρίτα Κουμουζέλη

Δρ Προϊστορικής Αρχαιολογίας, ΥΠΠΟ, Εφορεία Παλαιoανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας

Janusz K. Kozłowski

Καθηγητής της Προϊστορίας στο Πανεπιστήμιο Jagellon της Κρακοβίας

Στόχοι της έρευνας*

Το φαράγγι της Κλεισούρας αποτελεί μέρος μιας σημαντικής οδού επικοινωνίας ανάμεσα στην πεδιάδα της Αργολίδας και τη λεκάνη της Πρόσυμνας (Μπερμπάτι) (εικ. 1). Οι έρευνες που ξεκίνησαν το 1993 έχουν επιτρέψει τον εντοπισμό 30 περίπου σπηλαίων και βραχοσκεπών, σε δύο από τις οποίες (βραχοσκεπές 4 και 7) έγι-

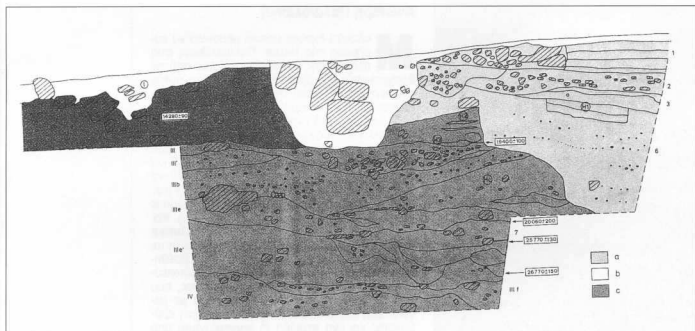

Ανώτερη Παλαιολιθική

Μολονότι έχουμε μερικά μεμονωμένα ευρήματα της Μέσης Παλαιολιθικής στις πλαγιές της κοιλάδας, σε καμία από τις βραχοσκεπές δεν βρήκαμε τα στρώματα αυτής της περιόδου. Η βάση της ανασκαφής στη βραχοσκεπή 1, που αντιπροσωπεύεται από την λιθοστρωματογραφική ενότητα IV - καστανό άργιλο με εξαλλωμένες κροκάλες -, περιέχει μια φάση της Ορινιάκας, η οποία χρονολογείται νωρίτερα από το 25.000 πριν από σήμερα (εστίες 17 και 18, που χρονολογούνται από το 26.770 ± 150 και 25.770 ± 130 πριν από σήμερα αντιστοίχως) (εικ. 2). Η ίδια λιθοτεχνία συνεχίζει στα στρώματα IIIe', IIIe, 7b (με χρονολόγηση 20.060 ± 200), IIIb, III' και III (με χρονολόγηση 19.400 ± 100). Αυτή η μακρά ακολουθία κατοίκησης επιβεβαιώνεται από μια δεκάδα κατασκευών καύσης που βρέθηκαν στη θέση τους και οι οποίες αντιπροσωπεύονται από επίπεδες ή λεκανοειδείς εστίες, που αποτελούνται γενικά από ένα πυθμένα με μεγαλύτερη περιεκτικότητα αργίλου με ίχνη ερυθρώσεως και ένα στρώμα (ή παραγέμισμα) από στάχτη. Η ανάλυση των φυτολιθίων μέσα από τα στρώματα στάχτης από την M. R. Albert (Πανεπιστήμιο Βαρκελώνης) δείχνει ότι οι εστίες ανάβονταν με χόρτα *festucoides* και κατόπιν δυνάμωναν με κλαδιά και φύλλα δέντρων, της οικογένειας των *Fagaceae* ιδιαίτερα, και πιο σπάνια των *Palmaeae*. Εξαιρετικό χαρακτήρα παρουσιάζει η εστία 18 (ανάμεσα στις ενότητες IIIe και IIIe'), με λεκανοειδή μορφή, η οποία περιείχε ενδείξεις για τη χρησιμοποίηση σπόρων από χόρτα, πιθανώς ως είδος διατροφής. Παρομοίως είναι δυνατόν οι σπόροι του *Lithospermum*, που αναγνωρίστηκαν στην ενότητα 7, να προέρχονται επίσης από σκόπιμη συλλογή (οι αναλύσεις των φυτικών καταλοίπων από την M. Litynska δεν έχουν ακόμη συμπληρωθεί).

Μέσα στην ενότητα IIIc αποκάλυφθηκε μια πολύ ενδιαφέρουσα κυκλοτερής κατασκευή από πέτρες. Πρόκειται για έναν κύκλο από μεγάλες ασβεστολιθικές κροκάλες που είχαν μεταφερθεί στη βραχοσκεπή από τον έξω χώρο (πράγμα που υποδεικνύεται από ίχνη προσχώματος από τη μετατόπιση και από την εξαλλοίωση), περικυκλωμένων από μια επιφάνεια στρωμένη με μικρές ασβεστολιθικές κροκάλες (εικ. 3). Η λειτουργικότητα αυτής της κατασκευής παραμένει σκοτεινή: στο εσωτερικό δεν βρέθηκαν παρά μερικές φολίδες και απορρίμματα εργασίας λίθινων τέχνερων χωρίς διαμορφωμένα εργαλεία, και ένας αρκετά μεγάλος αριθμός από σπασμένες φαλαγγες ελαφοειδών, η ταξονομική σημασία των οποίων δεν είναι φανερή. Τα προϊόντα της λιθοτεχνίας από αυτό το σημείο των ιζημάτων, μολονότι κατασκευασμένα σχεδόν αποκλειστικά σε φαλίδες και μεγάλα κομμάτια πυριτολίθου και ραδιολαρίτη, είναι τυπικά ορινιάκας, εξαιτίας της παρουσίας καρινάτων ξέστρων και ξέστρων με ρύγχος, ενδεχομένως και άλλων ξέστρων με ανασπικωμένη (υψωμένη) ράχη. Άλλα εργαλεία, εκτός από τα ξέστρα, είναι πολύ σπάνια, περιοριζόμενα σε μερικές γλυφίδες (διεδρες ή με κολύβωση) που εμφανίζονται κυρίως στην ενότητα IV, όπου παρομοίως παρατηρείται παρουσία μερικών λεπίδων (εικ. 4). Η

ναν δοκιμαστικές τομές' αργότερα, το 1994 και το 1995, άρχισε συστηματική ανασκαφή στη βραχοσκεπή 1. Τα δεδομένα αυτών των ερευνών επιτρέπουν να διαγραφεί μια εξέλιξη της προϊστορικής κατοίκησης στη διάρκεια του τελευταίου ψυχρού διαστήματος της Παγετώδους περιόδου ($25.000 - 15.000$ π.Χ.), της 'Υστερης Παγετώδους ($15.000 - 10.000$ π.Χ.) και της Πρώιμης και Μέσης Ολοκαινίου. Αυτή η ακολουθία περιλαμβάνει λοιπόν την Ανώτερη και Τελική Παλαιολιθική, τη Μεσολιθική καθώς και ίχνη της Μέσης και 'Υστερης Νεολιθικής, και τελειώνει με ίχνη της Εποχής του Χαλκού.

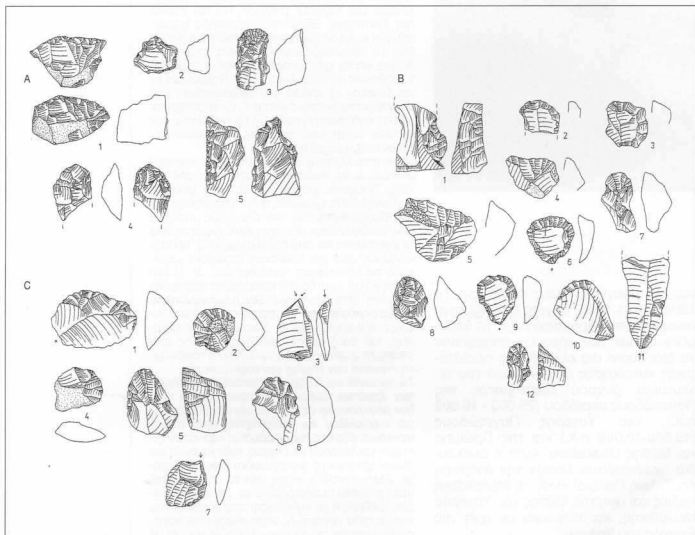

2. Κλεισούρα, βραχασκεπή 1. Στριματογραφία της Δ. παρείας της Τομής Α.

1: Στρώματα της Μέσης Νεολιθικής και της Εποχής του Χαλκού. α: Μεσολιθικά ιζήματα,

β: ιζήματα της Τελικής Παλαιολιθικής, γ: ιζήματα της Ωρινιϊκής φάσης.

Οι ραδιοχρονολογήσεις έγιναν στο Εργαστήριο του Institut Polytechnique de Gliwice της Πολωνίας, υπό τη διεύθυνση της Κυρίας Anna Pazdur.

3. Η κυκλωτερής κατασκευή της ενότητας IIIc.

τεχνική της λεπίδας στην ουσία εξαφανίζεται στην ενότητα III, με την εξαίρεση μερικών υπερ-μικρολιθικών μικρολεπίδων κατασκευασμένων από τα μέτωπα των υψηλών Ξέστρων. Αυτές οι μικρολεπίδες, εξάλλου, δεν φέρουν δευτερογενή επεξεργασία, και πιθανόν δεν έχουν ποτέ χρησιμοποιηθεί. Επιπλέον έχουμε τρεις οστέινες λύγχες, αρκετά μικρές, πεπλατυσμένης τομής και με συμπαγή βάση (χωρίς σχισμή).

Ιδιαίτέρως αξιόπρόσεκτο είναι ένα τεμάχιο ψη-μένου αργίλου που προέρχεται από την ενότητα IIIc. Πρόκειται για μια μάζα ειδικά προετοιμασμένη και καλοψημένη με σημάδια από το πλάσιμο (θραύσμα ειδώλιου;). Είναι η πρώτη περίπτωση παρουσίας τερακότας σε περιβάλλον της Ωρινιακίας. Τα αντικείμενα –κυρίως ειδώλια– από τερακότα είναι γνωστά από την περίοδο 30.000-20.000 π.Χ., αλλά μόνο σε γκραβέτιες θέσεις της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης. Η πανίδα στις ενότητες IV και III είναι αντικείμενο μελέτης των P. Wojtal και G. Lipceki (μεγάλα θηλαστικά), K. Kowalski (τρυκτικά), E. Stworzewicz (μαλάκια) και Z. M. Bochenski (ιππνά).

Τα μεγάλα θηλαστικά αντιπροσωπεύονται από την *Dama dama* και *Capra aegagrus*. Οι άλλες οικογένειες (Συίδες και Ιππίδες) είναι ολιγάριθμες, όπως και τα σαρκοφάγα (*Felis silvestris*, *Lynx lynx*, *Panthera cf. spelea* και η αλεπού). Από ταξινομητική άποψη αξίζει να αναφερθεί ότι τα Αρπιδάκτυλα αντιπροσωπεύονται κυρίως από τα οστά των ποδών (φάλαγγες, μεταπόδια κλπ.). Τα μακρά οστά είναι πολύ τεμαχισμένα, πιθανόν για την εξαγωγή του μυελού, και συχνά καμένα. Αντιθέτως, δεν παρατηρούνται ίχνη από κοπή των οστών.

Τα ιππνά, αναμφιβόλως θηράματα, αντιπροσωπεύονται κυρίως από *Alectoris graeca* (πέρδικα) και *Otis tarda* (αγριόγαλο), στοιχεία χαρακτηριστικά ανοικτού περιβάλλοντος.

Να προστεθεί ότι, ανάμεσα στα τρωκτικά, το είδος που αντιπροσωπεύεται καλύτερα είναι ο σκίουρος (*Sciurus vulgaris*), που πιθανόν αποτελεί

παρομοίως μέρος του θηράματος του ανθρώπου. Στα μαλάκια κυριαρχεί η *Helix figulina*. Να σημειωθεί η παρουσία, ιδιαίτερα στο ανώτερο μέρος της ακολουθίας της Ωρινιακίας, των θαλασσιών οστρέων (*Umbonium*, *Columbella*, *Cypraea* και *Turritella*). Αν ληφθεί υπόψη η θέση υποχώρησης της θάλασσας –αυτή την περίοδο η ακτογραμμή ετοπθετίετο περισσότερο από 10 χλμ. νοτίως της σημερινής ακτογραμμής–, αυτά τα κοχύλια είχαν σκοπίμως μεταφερθεί από τον άνθρωπο.

Το ενδιαφέρον αυτών των ωρινιακών συνόλων είναι πολύ ιδιαίτερο ιδίως στην Ελλάδα, όπου, εκτός από τις θέσεις της δυτικής Πελοποννήσου, η Ωρινιακία ήταν στην πραγματικότητα άγνωστη. Μία μόνη θέση της Ωρινιακίας, δυστυχώς χωρίς στρωματογραφικό πλαίσιο, είναι το Ελαιχώρι, κοντά στην Πάτρα (Ντάρλας 1989). Η λιθοτεχνία αυτής της θέσης παρουσιάζει χαρακτηριστικά παρόμοια με αυτά της βραχοσκεπής 1 (πλήθωρα Ξέστρων καρινάτων και με ρυγχος), αλλά περιέχει επίσης επικραβέττια στοιχεία ανάμεσα με τα ωρινιακία. Το άλλο ενδιαφέρον χαρακτηριστικό αυτής της Ωρινιακίας είναι η μακρά συνέχισή της σχεδόν χωρίς τεχνολογική εξέλιξη έως το 20.000-19.000 πριν από σήμερα, επομένως μετά την εμφάνιση ορισμένων ωρινιακών στοιχείων στη λιθική φάση I του σπηλαίου Φράγχι, πιθανώς γύρω στο 30.000 πριν από σήμερα. Στη διάρκεια αυτής της περιόδου, ανάμεσα στο 30.000 και 20.000, η Γκραβέττια είχε καλά επικρατήσει τόσο στη δυτική Ελλάδα –Ηπειρο– όσο και στη Βουλγαρία.

Τελική Παλαιολιθική

Στην πρώτη δημοσίευση (M. Koumouzelis και άλλοι, στο τυπογραφείο) έχουμε προτείνει ένα κενό ανάμεσα στην Ωρινιακία και τη Μεσολιθική, στη βραχοσκεπή 1. Αυτό το κενό συμπληρώθηκε μερικώς από τα ευρήματα της βραχοσκεπής 4, που ανήκουν πιθανώς στο Μεσοστάδιο της Ξάνθης, και της βραχοσκεπής 7, με ραδιομετρι-

4. Α. Η λιθοτεχνία της ενότητας IIIc.

1-3 Ξέστρα.

Β. Η λιθοτεχνία της ενότητας IIIc. Εστια: 16 και 17. 1-10, 12 Ξέστρα, 11: Λεπίδα.

Γ. Η λιθοτεχνία της ενότητας IV.

1, 2, 4-6: Ξέστρα.

3: γλυφίδα διεξέρχεται.

7: γλυφίδα και Ξέστρα.

κή χρονολόγηση 12.500 ± 40 πριν από σήμερα, αλλά από ζήματολογική άποψη πιθανώς λίγο νεότερα (Δρυάς III.). Η λιθοτεχνία της βραχοσκεπής 4 είναι τεχνική μικρολεπίδας με μικρολεπίδες με κοίλη ράχη, σχηματισμένες με διμετώπη δευτερογενή επεξεργασία, με την παρουσία της τεχνικής μικρολυφιδας. Η άλλη, της βραχοσκεπής 7, είναι ομοίως τεχνική μικρολεπίδας, αλλά με απλές μικρολεπίδες με ράχη χωρίς χρήση της τεχνικής της μικρολυφιδας. Η πανίδα και στις δύο περιπτώσεις είναι ολιγαρίθμη και αντιπροσωπεύεται κυρίως από τα μαλάκια, όπως *Helix* sp. και *Caraea* sp.

Η λιθοτεχνία της βραχοσκεπής 4 θα μπορούσε να είναι ανάλογη με τη λιθική φάση IV του σπηλαίου Φράγγχι και πιθανώς επίσης με το επίπεδο VIII-IX του σπηλαίου Ζαΐμη, κοντά στα Μέγαρα. Αντίθετα, η λιθοτεχνία της βραχοσκεπής 7 διαφέρει από τις σύγχρονες λιθοτεχνίες του Φράγγχι (φάση V) και είναι η έκφραση τοπικών διαφορημάτων του τέλους της Πλειστοκαινού.

Με τη διεύρυνση της ανασκαφής στη βραχοσκεπή 1 το 1995 προς την κλιτύ, με μεγάλη μερίδα έκπληξη παρατηρήσαμε την παρουσία μιας νέας λιθοστρωματογραφικής ενότητας, IIa-IIb, αργιλικής με εξαιλωμένους κροκάδες, η οποία περιείχε επικραβέτιες λιθοτεχνίες. Αυτό το σύνολο, σύμφωνα με χρονολόγηση άνθρακα 14, θα έπρεπε να χρονολογείται αργότερα από το 16.130 ± 400 έτη πριν από σήμερα και πριν από την αρχή της Ολοκαινού. Αυτές οι λιθοτεχνίες φαίνονται αρχαιότερες από αυτές των βραχοσκεπών 4 και 7, επομένως μάλλον πριν από το 12.000, πράγμα που επιβεβαιώνεται από μία χρονολόγηση από το ανώτερο σημείο της ενότητας IIb - 14.280 ± 90 έτη πριν από σήμερα. Πρόκειται για λιθοτεχνίες με παχιές λεπίδες, μάλλον μικρού μήκους, οι οποίες έχουν μετατραπεί σε λεπίδες με δευτερογενή επεξεργασία, εξίστρα με επεξεργασμένες άκρες. Παρόντα είναι ομοίως μερικά εργαλεία σε φολίδα. Διαγνωστικό στοιχείο αποτελούν οι αιχμές της Γκραβέτίας, φίνες αλλά πεπτατισμένες, με άβηθη επεξεργασία στην κοιλία. Αυτή η λιθοτεχνία δεν έχει το ανάλογο της στην Πελοπόννησο. Χρονολογικά εμπίπτει σε ένα κενό στην ακολουθία του σπηλαίου Φράγγχι (ανάμεσα στις φάσεις II και IV) ταυτοχρόνως είναι διαφορετική από τις επικραβέτιες λιθοτεχνίες με αιχμές με μίσχο της δυτικής Ελλάδας. Θα μπορούσε μάλλον να συγκριθεί με ορισμένες επικραβέτιες λιθοτεχνίες της ιταλικής ακτής του Ιονίου πελάγους. Η πανίδα των ενσπίτων IIa και IIb διαφέρει ελάχιστα από αυτήν των επιπέδων της Δρυϊνάδας.

Η Μεσολιθική

Η ακολουθία των στρωμάτων 3-6 της ανασκαφής του 1994 έφερε στο φως, μέσα από τα στρώματα με ισχυρή παρουσία του ανθρώπου, λιθοτεχνίες σε φολίδες με σπάνιους μικρολιθούς (αιχμές σωβτερές, μικρολεπίδες υπερμικρολιθικές με ράχη, τοξοειδή (segments), τρίγωνα, ατυπικά τραπέζια σε φολίδες, μικρολιθικές κολοβώσεις). Πρόκειται για μια μεσολιθική λιθοτεχνία, πιθανώς σύγχρονη με την Ύστερη Μεσολιθική του σπηλαίου Φράγγχι, αλλά φτωχό-

τερη σε μικρολιθούς. Στην πανίδα κυριαρχούν τα χερσαία μαλάκια και τα πτηνά. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι στα στρώματα 3 και 5 έχουν εμφανιστεί αντικείμενα από "Ξανθό" μεσοζωικό πυριτόλιο, σίγουρα μη τοπικής προέλευσης, ο οποίος είναι αρκετά χαρακτηριστικός για την Αρχαιότερη Νεολιθική στην Αργολίδα (Φράγγχι, Λέρνα Ι, Δενδρά). Αυτή η ύλη ερχεται σε αντίθεση με τον ραδιολιθία και τα τοπικά πυριτικά πετρώματα κακής ποιότητας που χρησιμοποιούνται στη διάρκεια ολόκληρης της ακολοβίας, συμπεριλαμβανομένης και της Μεσολιθικής. Τα αντικείμενα από εισαγμένο πυριτόλιο αντιπροσωπεύουν μια τεχνική μικρολεπίδας τυπικά νεολιθική, και δύο είδη αυτού του τύπου έχουν μετατραπεί σε "τεμάχια esquilles" ή με διπλή κολόβωση. Θεωρούμε αυτά τα αντικείμενα μάρτυρες των σχέσεων μεταξύ των νεολιθικών ομάδων που ήταν εγκαταστημένες στην αργολική πεδιάδα και των μεσολιθικών ομάδων που ζούσαν πάντα στο φαράγγι της Κλεισούρας.

Πρώτες ύλες

Συγχρόνως με τις ανασκαφές της βραχοσκεπής, έχει γίνει και μια έρευνα για τις πρώτες ύλες, η οποία πραγματοποιήθηκε από τον M. Pawlikowski στη Δεκάλη της σημερινής Πρόσφυμας (Μπερμπάτι) και στα γύρω όρη. Το μεγαλύτερο μέρος των πρώτων υλών, όπως οι ραδιολιθίες (R_1-R_3) και τα πυριτικά πετρώματα (F_1-F_3 , F_3), εντοπίστηκαν στα ιζημάτα στο εσωτερικό μιας περιοχής με ακτίνα 3-4 χλμ. Παραμόνοω ωστόσο τρία είδη ραδιολιθίων (R_6-R_8) και τρία είδη πυριτικών πετρωμάτων, που δεν απαντούν ούτε στους τοπικούς ασβεστόλιθους ούτε στα προσχωσιγενή. Η καταγωγή τους είναι πιθανώς από την ευρύτερη περιοχή. Μόνον ο "Ξανθός" πυριτόλιθος είναι καθαρά μακρινής προέλευσης.

* Ανθρακίαιστε υποχρεωμένοι στον τότε Πρόεδρο της Κοινότητας Πρόσφυμας κ. Πάνο Σωτηρίου και το Κοινικό Συμβούλιο, οι οποίοι δέχθηκαν το εργατικό προσωπικό και κάθε δυνατή οικονομική ενίσχυση, και πρόσφεραν την γνήσια συμπαράσταση για τη διεξαγωγή της επιστημονικής έρευνας και των δοκιμαστικών τεμαχίων 1995. Η συμβολή της Κοινότητας συνεχίστηκε και κατά το έτη 1994 και 1995, επί προεδρίας κ. Πετσάλη με οικονομική βοήθεια και με τη διάθεση αθουσών του Δημοτικού Σχολείου για τη μελέτη του υλικού και τις ανάγκες της ανασκαφής. Επιδράσαμε τις θερμές ευχαριστίες με προς όλα τα μέλη του Κοινικού Συμβουλίου Πρόσφυμας, καθώς και προς τον κ. Παναγιώτη Δήμη (Κατσάρη), στο κτήμα του οποίου βρίσκεται η βραχοσκεπή 1.

The Prehistoric Sites at the Kleisoura Canyon

M. Koumouzelis - J.K. Kozlowski

The Kleisoura canyon is part of the important communication road between the Argolid plain and the Prosymna basin (Berbati, fig. 1). The research, which started in 1993, led to the location of about 30 caves and rock shelters, two of which were investigated with trial trenches; later, in 1994 and 1995, a systematic excavation was carried out in the rock shelter no. 1. The results of these investigations allow us to outline the evolution of the Prehistoric inhabitation during the last cold phase of the Glacial period (25,000-15,000 BC), the Late Glacial (15,000-10,000 BC) and the Middle and Middle Holocene. Therefore, this consequence includes the Upper and Final Palaeolithic and the Mesolithic, as well as traces of the Middle and Late Neolithic, and terminates with traces of the Bronze Age.

Βιβλιογραφία

- Ανδρέας Ντράλας, 1989: "Η Δρυϊνάδα λιθοτεχνία του Ελαιουργίου Αγιάδας", Αρχαιολογική Εφημερίς (1989), σσ. 137-159.
M. Koumouzelis, J. K. Kozlowski, M. Nowak, K. Sobczyk, M. Kaczanowska, M. Pawlikowski, A. Pazdur: "Prehistoric settlement in the Kleisoura Gorge, Argolid, Greece (excavations 1993, 1994)", *Archéologie Européenne* 8 (1996), στο τυπογραφείο.